Демченко Володимир Миколайович, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету, 73008, м. Херсон, Бериславське шосе, 24, d.vovchyk@gmail.com, 050-1499345, <https://orcid.org/0000-0003-1841-7798>

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ МЕТОД ЯК ІНСТРУМЕНТ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО МОНІТОРИНГУ (на прикладі Херсонщини)

Анотація. У статті презентовано застосування методу соціолінгвістичного анкетування як інструменту територіального моніторингу, що було проведене наприкінці ХХ сторіччя в окремих населених пунктах Херсонської області. Завдання дослідження виконані у двох вимірах – синхронічному та діахронічному. Синхронічний вимір виявив особливості національно-мовної сфери окремих сіл і міст Херсонщини, зокрема їх спільні риси історичного заснування (більшою мірою у ХVІІІ сторіччі, переважно українськими селянами й козаками); риси домінування української культури й мови (від незначної переваги в окремих пунктах до повного домінування в більшості); функціонування української мови у більшості сімей анкетованих, а також у батьківських і дідівських сім'ях; виявлення високого показника позитивного ставлення до української мови незважаючи на частку російськомовних осіб, зокрема у виборі мови навчання дітей та у ставленні до української мови як державної, у висловленні погляду щодо її майбутнього.

У діахронічному вимірі проведено паралелі з сучасною ситуацією. Так, було виявлено, що думка респондентів про подальшу рівноправність двох мов виявилася не правильною, адже українська мова сьогодні досягла високого функціонального рівня. Також відповідно до стратегій адміністративно-територіальної реформи й формування національної ідентичності в сучасній Україні доведено ефективність застосування соціолінгвістичного методу в дослідженні / моніторингу мовно-національної ситуації в регіонах країни.

Зроблено висновок, що описані вище результати анкетування, добуті за допомогою соціолінгвістичного методу, потрібно використовувати в наукових розвідках, які стосуються сучасного стану національно-мовної сфери в Україні, зокрема в кожному її регіоні, що допоможе виробити правильну державну стратегію розвитку цієї сфери.

Ключові слова: територіальний моніторинг, соціолінгвістичний метод, синхронічний вимір, діахронічний вимір.

Demchenko Volodymyr Mykolayovych, candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Public Administration and Local Self-Government, Kherson National Technical University, Kherson, Beryslav Highway, 24, d.vovchuk@gmail.com, 050-1499345, <https://orcid.org/0000-0003-1841-7798>

SOCIOLINGUISTIC METHOD AS AN INSTRUMENT OF TERRITORIAL MONITORING (on the example of Kherson region)

Abstract. The article presents the application of the method of sociolinguistic questionnaires as a tool for territorial monitoring. Sociolinguistic questionnaires conducted in the late twentieth century in some settlements of the Kherson region. The objectives of the study are performed in two dimensions – synchronic and diachronic. The synchronic dimension revealed the peculiarities of the national-linguistic sphere of individual villages and cities of the Kherson region, in particular their common features of historical foundation (mostly in the XVIII century, mainly by Ukrainian peasants and Cossacks); features of dominance of the Ukrainian culture and language (from insignificant advantage in some settlements to full dominance in the majority); functioning of the Ukrainian language in the majority of respondents' families, as well as in parents' and grandparents' families; identifying a high rate of positive attitude to the Ukrainian language despite the share of Russian-speaking people, in particular in the choice of school educations' language for children and in the attitude to the Ukrainian language as the state language, in expressing views on its future.

In the diachronic dimension, parallels are drawn with the current situation. Thus, it was found that the opinion of the respondents about the further equality of the two languages was not correct, because the Ukrainian language today has reached a high functional level. Also, in accordance with the strategies of administrative-territorial reform and the formation of national identity in modern Ukraine, the effectiveness of the sociolinguistic method in the study / monitoring of the linguistic and national situation in the regions of the country are proved.

It is concluded that the above results of the survey, obtained using the sociolinguistic method, should be used in scientific research related to the current state of the national language sphere in Ukraine, in particular in each region, which will help develop a proper state strategy for this sphere.

Keywords: territorial monitoring, sociolinguistic method, synchronous dimension, diachronic dimension.

Постановка проблеми. У попередній статті [1] ми розглянули ретроспективу формування етнодуховних цінностей жителів Херсонщини, зокрема історію формування етнічного складу регіону з початку його масового офіційного заселення в мовній, освітній, релігійній площинах,

послугуючись архівними матеріалами та працями регіональних істориків. Близню ретроспективу (кінець XX сторіччя – початок XXI) було залучено лише фрагментарно – на рівні кількох цифрових кореляцій відповідно до результатів останніх двох переписів, що стосувалися Херсонської області загалом. У площині ж адміністративно-територіальної реформи більший інтерес викликають окремі райони, які мають свої особливості історичного й соціального розвитку. Наприклад, Генічеський район сьогодні має неабияке політичне значення через свій прикордонний статус, а морське узбережжя (Голопристанський і Скадовський райони) – ще й через курортний статус, який зумовлює комплекс соціальних проблем упродовж літнього сезону. Натомість у питаннях національної ідентичності, що також є актуальними на сьогодні, відносно найбільші колізії традиційно виявляють окремі міста – Херсон, Нова Каховка, Генічеськ, які мають урахуватися в стратегічних моніторингах місцевої та обласної влади. Уважаємо, що соціолінгвістичний метод, який визначає кореляції мовної та соціальної площин розвитку території, у цьому сенсі є найбільш ефективним. Приклад і результати таких досліджень у Херсонській області мають братися як схема / модель аналогічних розвідок в інших областях України, що допоможе визначитися з правильними заходами державної мовної та національної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За традиційною світовою лінгвістикою, вплив соціальних чинників на розвиток мови, взаємне варіювання мовних і соціальних структур вивчалися через синхронічні й діяхронічні дослідження. Також існували дві площини відповідно до природи діалектів – територіальна й соціальна. У нашому дослідженні ми розглядаємо першу, оскільки саме вона характеризує райони регіону, який має власне сільську (аграрну) генезу. У межах мовної варіативності Манфред Юсселер виділяв розмовно-побутову регіональну мову, соціолект і функціональний стиль, зумовлений комунікативною ситуацією [2, с. 143], Роджер Белл за функціональним аспектом визначає стандартну, класичну (церковну), діалектну, піджин й інші форми мови [3, 201-207]. Типологічні дослідження також здійснювалися Уільямом Брайтом, Деллом Х. Хаймсом, Далібором Брозовичем та ін. Першими українськими соціолінгвістами були В. Русанівський, який корелював мовну варіативність з українською ментальністю [4], Ю. Жлуктенко, який виявив такий параметр багатомовної ситуації, як органічність мовної форми [5], Юрій Карпенко, який у загальному вимірі досліджував питання національної ідентифікації через різноманітні кореляції [6], Галина Мацюк, яка аналізує тривалий час мовну ситуацію в Україні загалом [7] та багато інших.

Мета статті. Презентувати можливість застосування соціолінгвістичного методу в дослідженні як інструменту моніторингу мовно-національної ситуації в окремих регіонах країни (на прикладі сучасної Херсонської області).

Виклад основного матеріалу. У монографії, де ми описали результати власних досліджень мовної ситуації на Півдні України наприкінці XX сторіччя [8], було зроблено висновок, що вирішальним чинником

формування мовного середовища є не індивідуально-демографічні особливості його членів, а історична соціально-культурна опозиція «село-місто» в різноманітних її кореляціях. Тобто та архаїчна дискусія 20-х років про міську російську («пролетарську») та сільську українську («селянську») культури в Україні є актуальною й сьогодні – в умовах справді незалежної держави, коли така дихотомія потребує вже принципової переорієнтації, відповідно до якої українська культура має стати елітарною, а «російська» – вуличною, просторічною. На власне мовному рівні таке й відбувається, адже написання українських форм хоча частково, але контролюються, натомість російських – ні. Тобто за кумулятивним принципом відкриваються нові перспективи у вивченні функціональної та структурної площин української мови відповідно до близької ретроспективи описаних результатів – є можливість побачити зрушення за 20 пройдених від того часу років.

Отже, стан мовної ситуації в Херсонській області ми визначали з урахуванням особливостей опозиції «місто-село» з додаванням таких «проміжних» населених пунктів, як райцентр сільського типу, райцентр міського типу, а також приміське село. У кожному з вибраних пунктів було проведено анкетування серед масиву респондентів кількістю від 40 до 60 осіб, а тому в статті фіксуємо лише відсоткову частку. Воно передбачало визначення стану функціонування української мови. Так, анкета містила запитання про місце народження, національність респондента та його батьків, мову батьківської сім'ї, мову у школі, після навчання, на робочому місці, визнання рідної мови, стать, вік, освіту, віросповідання інформанта, знання родоvodu, вибір мови спілкування на вулиці, у магазині, у транспорті, мову відповіді при звертанні російською (далі – РМ), українською (далі – УМ) мовами, мову звернення до незнайомого, до знайомого, перспективи щодо мовного вибору у власній сім'ї, мови дітей, ставлення до УМ як державної, перспективи українсько-російської двомовності. При цьому ми поєднали поняття «функціонально перша мова» та «рідна мова» в терміні «перша мова» (українська-перша або російська-перша). Також фіксуються білінгви та монолінгви. Для позначення чоловіків або дружин інформантів використовуємо термін «напарники». Відсоткові показники для більшої наочності округляємо.

Бериславський район

Райцентр Берислав засновано 1734 року на місці турецької фортеці Кизикермен. Першими поселенцями були селяни з Центральної України.

Серед анкетованих – 83,3% – українці за національністю, інші – росіяни. 80% визнають УМ за першу. 2% росіян – монолінгви. Загалом наявна історично сформована українська культура міста, що ілюструється 97-відсотковим позитивним ставленням до УМ як державної, хоча дві третини прогнозували рівнозначність двох мов через 5 років. Цікаво, що 57% визначили себе як атеїсти. За походженням, 57% – селяни, 30% – робітники. Більшість знають родовід до 3-х колін і репрезентують у 70 % випадків повністю українські родини, УМ функціонує у 83% батьківських сімей. Функціональний вибір УМ зменшується від 86% у школі до 53 % у

транспорті. Домінують активні білінгви (60 %). У вуличних ситуаціях фіксується традиційна білінгвальна культура: 90 % інформантів відповідають відповідною мовою та звертаються українською до знайомого українця. Але визначальна ситуація звернення до незнайомого визначається на користь РМ (56-44 %).

Отже, у місті Бериславі функціонально домінує УМ з 66% (для російської мови – 33%, а 1% залишається на «поправку» округлення).

Село Зміївка утворене наприкінці XVIII століття шведами-колоністами. Надалі це було німецьке село Шлагендорф, і там були німецька й українська (бойківська) етнічні групи.

Серед анкетованих – 90% українців, вибір української мови навчання для дітей та позитивне ставлення до УМ-державної є 100-відсотковими. Половина анкетованих (зокрема і росіяни зі шведами) роблять прогноз на користь УМ. Третина – за рівнозначність мов. 76% респондентів – селяни за походженням, стільки ж – корінні жителі. Власне українських родин до 3-го коліна фіксується 73 % (за 20% змішаних), УМ функціонує у 97% випадків. Тому беззаперечним є факт домінування УМ в усіх сферах сільського життя (мінімальна частка – 93), крім, звісно, індивідуального вибору, де має вплив уже не навколишній соціум, а мовна політика держави. Можливо тому анкетовані прогнозують мовну ситуацію як незмінну через 5 років або як власне рівнозначну щодо УМ і РМ. Але все одно визначальна ситуація звернення до незнайомого засвідчує 90-відсотковий вибір УМ.

Село Новорайськ утворене в 2-й половині XVIII століття на місці степового хутора. Наразі тут проживає близько 3 тисяч жителів. Принагідно зауважимо, що ойконіми такого типу в органічній загальнонародній мові вимовляються як іменники 2-ї відміни середнього роду – Вознесенське, Первомайське, Братське тощо. Відповідно має фіксуватись і Новорайське.

За результатами анкетування, 87% – українці за національністю. Дві третини – селяни за походженням. Фіксується 77% «дідівських» сімей українських за національністю (за наявності 17% змішаних) і 90% батьківських (носіїв УМ-першої). УМ-перша функціонує в 93% власних сімей анкетованих, що відповідає й кількісному показникові випадків позитивного ставлення до УМ як державної.

Функціонально УМ повністю домінує у сферах сільського континууму, залишаючи російській перевагу в сферах масової інформації.

Білозерський район.

Порівняно з попереднім, Білозерський район розташований недалеко від Херсона та вздовж автомагістралей, а тому виявляє більш тісний соціально-економічний зв'язок із центром області.

Райцентр (сільського типу) Білозерка. Заснована наприкінці XVIII століття запорожцями та українцями з Правобережної України. З середини XIX століття фіксувалась як містечко. Зараз тут проживає близько 10 тисяч осіб.

За результатами анкетування, нараховується 87% українців і 10% росіян. 83% українців визнають свою національну мову за першу. Селяни за

походженням – 70% опитаних, більше половини – корінні жителі. Фіксується 76,6% випадків українських дідівських родин, по 10% змішаних і російських. Власні ж сім'ї – на дві третини українськомовні, хоча напарників-українців – 60%, а носіїв УМ-першої серед них ще менше – 50%. Хоча цей процес зменшення є результатом негативних особливостей національної самовизначеності інформантів, УМ школи вибирають для дітей 90%, позитивно ставляться до УМ як державної 87%, прогнозують майбутнє на користь цієї мови 83%.

Функціональна частка для УМ становить 58%, що характеризує специфіку мовної ситуації в райцентрі (попри те, що він фіксується нами як райцентр сільського типу, але тісно пов'язаний у соціальній сфері з обласним центром), а також і певну особливість сприйняття анкетованими поняття сфер функціонування мов, які вони підсвідомо переносять в умови міста, з яким асоціюють усі комунікативні ситуації.

Село Кізомис утворено наприкінці XVIII століття на березі Дніпра запорізькими козаками. Наразі тут проживає близько 2 тисяч мешканців.

Серед анкетованих налічується 86,6% українців і 10% росіян. 80% є носіями УМ-першої, 20% – РМ-першої. Цей показник певною мірою зумовлений високим відсотком робітників за соціальним станом через наявність у селі філіалу Херсонського заводу та риболовної артілі.

Фіксується 73% українських дідівських родин і 20% змішаних, що зумовило наявність 90% українських батьківських сімей, серед яких у 80% випадків функціонує УМ. Ця ж мова використовується у 70% власних сімей інформантів (10% – змішані, 20% – із РМ). Тому наявний високий процент функціонування РМ у сферах комунікації (до 60% у транспорті та у випадках індивідуального вибору). Зрештою умовна частка функціональної оцінки РМ є відносно високою – 46 (для УМ – 54).

Село Широка Балка утворено переселенцями з сусіднього Станіслава на березі дніпровського лиману в середині XIX століття. Зараз тут проживає близько 2 тисяч мешканців.

Серед анкетованих – 97% осіб української національності (серед них – 10% монолінгвів). 70% – корінні жителі. Українських дідівських родин налічується 97%, відповідно стільки ж аналогічних батьківських. УМ як мову власної сім'ї визнають 90% українців (серед напарників – 10% росіян із РМ-першою). Загалом такі дані доводять стабільне функціональне становище УМ у цьому населеному пункті. 90% анкетованих позитивно ставляться до УМ-державної (7% – байдуже), але 83% прогнозують рівнозначність мов через 5 років (15% – на користь УМ).

Функціонально РМ піднімається до 33% у транспорті, до 60 – у випадках індивідуального вибору, але до незнайомого російською звернеться менша частина інформантів – 43%. Тому Загальний бал для РМ складає 32 (для української – 68).

Як бачимо, мовна ситуація в населених пунктах Білозерського району дещо відрізняється від аналогічної в Бериславському, але українців за національністю налічується більше – 86% (росіян – 11%). 97% українців

визнають першою УМ, 3% – РМ; 7% росіян – УМ за першу, що ілюструє факт мовного зрушення в бік УМ.

Великоолександрівський район.

Цей район, на відміну від попереднього, є віддаленим від центру області та центральних магістралей, і тому українська національна культура тут здавна є традиційною. Тому відзначимо та проілюструємо, які саме чинники впливають на процес продовження традицій.

Велика Олександрівка – райцентр (сільського типу). Засновано наприкінці XVIII століття на Інгульці вихідцями з Центральної України. Проживає тут близько 8 тисяч мешканців.

За даними анкетування, 90% є українцями за національністю, 6% – росіянами. 83% – носії УМ-першої, 7% – РМ. Дві третини – селяни за походженням, майже стільки ж – корінні жителі. УМ для майбутніх дітей свідомо вибирають 87% опитаних. УМ як державну визнають 90%, інші – байдужі; половина робить прогноз на користь УМ (третина не визначилась у цьому питанні, оскільки це молодіжна група анкетованих).

Фіксується 83% українських дідівських родин та 7% змішаних. Стільки ж і батьківських, але УМ функціонує у 90% випадків, що є визначальним чинником позитивного ставлення до неї. Одна третина вибирає РМ на вулиці та транспорті, стільки ж – у магазині. 73%) вибирають РМ у ЗМІ. Вуличні ситуації ілюструють традиційно білінгвальний характер, де до незнайомого 57% звернуться РМ. Тому формальний показник для РМ становить 42, для УМ – 58.

У Благодатівці анкетування фіксує 97% українців за національністю та 3% росіян. 3-поміж українців носіїв УМ як першої – 93%). У 90% випадків УМ є мовою власної сім'ї. Селян за походженням – 87%, корінних жителів – 80%. Половина анкетованих пам'ятає свій рід до 2-го коліна, у цьому ж обсязі засвідчується наявність 86% дідівських сімей з УМ-першою та 4% змішаних. Батьківських сімей із УМ фіксується більше 97%, що ілюструє нормальний стан місцевої мовної ситуації.

УМ функціонально домінує, лише у сфері транспорту знижуючи свою частку до 60. У процесі ж індивідуального вибору домінує РМ (до 80%); у ситуаціях вуличної комунікації спостерігається білінгвальна культура, але визначальна ситуація звернення до незнайомого ілюструє негативні наслідки психічної ціннісної орієнтації сучасного селянина: 73% – на користь російської мови (саме ці чинники дозволили зарахувати Благодатівку до групи сіл відносно РМ-орієнтації).

І все одно формальна частка для РМ становить 36%, для УМ – 64%.

Зворотній випадок становить село Давидів Брід, розташоване на річці Інгулець і заселене наприкінці XVIII століття селянами з Рязанської губернії. Тут проживають близько 1,5 тисячі осіб, але переважно вже українців, що ілюструється й результатами анкетування: 87% – українці, 10% – білорусів та 3% – росіян. Білоруси разом з українцями є носіями УМ-першої. Процесом мовного зрушення в бік УМ зумовлені й 87% україномовних сімей, 90% вибору української школи для дітей і позитивного ставлення до УМ-

державної, 40%-го прогнозу на користь УМ (за 53% на користь рівнозначності двох мов через 5 років).

Більшість анкетованих (60%) знають свій родовід до 3-го коліна і засвідчують наявність 70% дідівської сім'ї з УМ-першою (за 15% змішаних, 10% білоруських і 5% російських). Процес мовного зрушення призводить до формування з-поміж них 87% батьківських сімей з УМ-першою та 83% власних аналогічних (хоча напарників з УМ-першою фіксується більше – 90% осіб).

Функціонально РМ домінує в індивідуальному виборі (до 70%) та поступається українській у ситуації звернення до незнайомого (37%), отримуючи зрештою 28% (УМ – 72%).

Голопристанський район.

Цей район історично пов'язаний з обласним центром і центральними магістралями через водні транспортно-економічні зв'язки.

Гола Пристань – райцентр (міського типу) – козацьке поселення 2-ї половини XVIII століття, де нині проживає близько 17,5 тисяч осіб.

Частка українців у групі анкетованих складає 87%, росіян – 13%. УМ-перша у 77%, РМ-перша – у 23%. Фіксується 70% випадків функціонування УМ у власній сім'ї, хоча це відносно небагато – при тому що напарників з УМ-першою ще менше – 60%. Ця частка свідчить на користь інформантів із вищою освітою. За соціальним походженням, половина анкетованих – селяни, 40% – службовці; половина – корінні жителі; більшість (57%) знає свій родовід до 2-го коліна і засвідчує наявність 73% українських дідівських родин (також 20% змішаних), що зумовило наявність 70% батьківських сімей з УМ-першою. Уся група інформантів позитивно ставляться до УМ як державної, 97% вибирають для дітей УМ школи. Більшість – 57% – робить прогноз на користь майбутнього УМ.

Функціонально РМ у райцентрі такого типу має відносно високий статус: від 33% у дошкільній сфері до 67% у транспорті. Але в індивідуальному виборі відбувається несподівана метаморфоза: 70% осіб вибирають УМ, 20% – російську, 10% – активні білінгви. Тим більш дивною виявляється 77% перевага РМ у ситуації звернення до незнайомого (хоча ми вже пояснювали цей факт підсвідомим перенесенням ситуації в умови міста). Формальна ж оцінка УМ становить 55% (російської – 45%).

Село Нова Збур'ївка засновано наприкінці XVIII століття на березі лиману селянами з Полтавської губернії. Наразі тут проживає 7,5 тисяч населення.

90% анкетованих – українці, 10% – росіяни. Відповідно у 90% власних сімей функціонує УМ (аналогічно в батьківських і дідівських), а всі напарники є українцями з національною мовою-першою. Це відповідно зумовлює вибір цієї мови для навчання дітей (100%). 97% осіб позитивно ставляться до УМ як державної, 70% прогнозує рівноправність мов, 30% – на користь майбутнього УМ.

Найбільшою за соціальним походженням є частка селян (73%) і корінних жителів (57%), що зумовлює домінування УМ у селі, де

найменшою часткою виявляється 70% (на навчанні та у транспорті). Але під час індивідуального вибору все ж таки переважає РМ (від 46 до 63%) та білінгвальна культура (як і у сфері вуличної комунікації), а до незнайомого звернуться до 50 % інформантів кожною мовою. Формальний показник для УМ становить 70%, для РМ – 30%.

Степове село Малі Копані утворено наприкінці XVIII століття вихідцями з Північної України. Наразі тут проживає 2 тисячі селян – головним чином українців. Це добре видно з результатів анкетування, за яким українців – 93%, росіян – 7%.

Частка носіїв УМ-першої відповідає кількісно відсотку аналогічних батьківських і дідівських сімей, кількості матерів-українок і відсотку напарників з українською мовою-першою у власній сім'ї. 100 % анкетованих віддають дітей до української школи, позитивно ставляться до УМ як державної. 53% прогнозують майбутнє за нею (третина – за рівнозначність, інші не визначились). За походженням 60% – селяни, 40% – робітники; корінних жителів (43%) найбільше приїжджих фіксується з Півдня та Заходу України.

Найнижчий показник функціональної ваги УМ становить 60% у транспортній сфері. В індивідуальному виборі половина інформантів віддає перевагу РМ, що є дещо нижчим показником за традиційні вже дві третини. Фіксується 20% активних білінгвів, але всі ситуації на вулиці – на користь УМ (навіть на звернення РМ-ю відповідають українською 43% інформантів) і до незнайомого УМ-ю звернуться 77%. Зрештою формальний показник для УМ становить 80%, що ставить це село у групу сіл з українськомовною орієнтацією.

Цюрупинський (наразі – Олешківський) район.

Цей район розташований ще ближче до обласного центру та транспортних магістралей, а райцентр (міського типу) тісно пов'язаний із соціальним життям Херсона.

Місто Олешки (здавна – Алешня, Олешня, у радянський час – Цюрупинськ) на початку XVIII століття засновано запорізькими козаками.

Серед анкетованих 90% складають українці, 10% – росіяни; УМ за першу визнають 80%, російську – 20%. У двох третинах власних сімей функціонує УМ. Як мова батьківської сім'ї УМ засвідчується 70% інформантів, хоча батьків – українців за національністю – 90%. Фіксується 53% селян і 33% робітників. Своїх дітей віддадуть до української школи дві третини інформантів. До УМ як державної позитивно ставляться 97%, прогнозують перевагу УМ 50%, третина – за рівнозначність мов.

Міський тип Олешок класифікується через високий ступінь урбанізованості населення і в свою чергу детермінує відносно значну функціональну вагу РМ: від 20 балів у школі до 53 – у транспорті. Це зумовлено минулим існуванням великого целюлозного комбінату, на який запрошувалися люди з усього СРСР і який швидко припинив свою роботу через штучність (неекономічність) такого проєкту.

Білінгвальну культуру репрезентують 57% анкетованих, які користуються обома мовами під час читання-писання, перегляду телепередач і прослуховування пісень. 90% інформантів використовують ту мову, якою до них звертаються. І лише під час власного звернення до незнайомого більша частина вибирає російську (57%). Формальний бал для РМ становить 38, для УМ – 62.

Степове село Виноградове утворено наприкінці XVIII століття висланими з Полтавщини жителями бунтівного села Турбаї. Наразі тут проживає близько 4,5 тисяч осіб.

За результатами анкетування 90% жителів – українці, 10% – росіяни; 83% – носії УМ-першої; усі віддають дітей до української школи; 93% анкетованих позитивно ставляться до УМ як державної; більша половина робить прогноз на її користь. Анкетовані – більшою мірою селяни за походженням (87%), корінних жителів – дві третини.

Родина до 2-3 коліна українська за національністю фіксується у 87% інформантів, що у свою чергу зумовило факт наявності 90% україномовних батьківських сімей. Але у власних сім'ях УМ функціонує дещо меншою мірою (73%). Функціонально УМ домінує в усіх сферах сільського життя, поступаючись російській лише в індивідуальному виборі (особливо що стосується мови масової інформації), де УМ вибирають 10% інформантів. Вулична комунікація демонструє білінгвальну культуру, але до незнайомого дві третини селян звернуться українською.

Формальний показник для мови більшості становить 68 % (для російської – 32%), що дозволяє віднести це село до групи з українськомовною орієнтацією.

Село Козачі Лагери утворене на березі Дніпра донськими козаками у 2-й половині XVIII століття. Зараз тут мешкає близько 4 тисяч жителів, більшість з яких складають українці (97% за результатами анкетування). Аналогічні показники і щодо мовно-національної приналежності дідівських і батьківських родин, позитивного ставлення до УМ як державної.

У 93% випадків функціонує УМ у власних сім'ях, стільки ж інформантів вибирають українську школу для своїх дітей. 43% осіб роблять прогноз на користь УМ (33% не визначилися, 24 – за рівноправність мов). Серед анкетованих половину становлять селяни за походженням, майже порівну робітників і службовців, чоловіків і жінок, половина – інформанти з середньою освітою; 70% – корінні жителі.

Функціональна оцінка УМ зменшується від 100% у школі до 70% – у транспорті. У виборі мови засобів масової інформації домінує РМ (77 %), у вуличній комунікації – монолінгвальна культура. До незнайомого дві третини анкетованих звернуться РМ-ю. Формальний показник для цієї мови становить 36%, для української – 6%.

Скадовський район.

Місто-порт Скадовськ утворено 1894 року жителями Херсона, Очакова та Олешок. Упродовж ста років серед населення домінують українці (так, у 1935 році їх частка складала 80%).

Наше ж анкетування фіксує 90% українців, 70% носіїв УМ-першої, а група інформантів загалом характеризується відносно більшістю некорінних жителів. 70% інформантів використовують УМ у дошкільній, шкільній, навчальній, виробничій сферах, але різко зменшується її використання (до 30%) на вулиці, у магазині, транспорті. Це є особливістю групи райцентрів міського типу, як і домінування РМ у ситуації звернення до незнайомого (77%), і тому формальна оцінка РМ складає вже 45% (для УМ – 55%).

Село Радгоспне відрізняється від інших сіл з українськомовною орієнтацією своїм пізнім утворенням (1919 рік). Певно тому тут фіксується і відносно менше українців – 72% (за результатами нашого анкетування – 87%). Але носіїв УМ-першої налічується 93%, тобто спостерігається процес зрушення в її бік. 90% сімей використовують цю мову, а тому й віддають дітей до української школи (97% інформантів) та позитивно ставляться до УМ як державної (100%). У всіх сферах функціонування, крім індивідуального вибору, УМ відчутно домінує (до 100 %). Навіть до незнайомого нею звернуться 63% анкетованих. Отже, оцінка для української мови становить 73 % (для російської – 27%).

Чаплинський район.

Села, що репрезентують східний напрямок, мають таку загальну рису, як ізолюваність, оскільки розташовані в степовій місцевості (колишня територія Дніпровського повіту Таврійської губернії, через що і сьогодні відчувається тісний зв'язок з північними районами Криму).

Так, у Чаплинському районі, за даними перепису 1989 року, частка українців складала 86%, росіян – 11%, білорусів – 1%. Наше анкетування засвідчило наявність 82% українців, 13% росіян, 3% білорусів, 2% грузинів. 83% з-поміж інформантів – носії УМ-першої, 17% – такої ж російської; причому 14% українців і 37% росіян є монолінгвами, з чого видно, що саме росіянам властива ця риса.

За походженням, 28% – із Заходу України, корінних жителів – 53%), що в свою чергу зумовлює знання свого родоводу до 3-го коліна половиною інформантів. Вони засвідчують наявність 76% українських дідівських родин, 10% – російських; 75% випадків функціонування УМ у батьківській сім'ї (22% – російської). Що стосується власних сімей, то українською тут користуються 70% анкетованих, російською – 22%. Ураховуючи, що напарників-українців налічується 72% (росіян – 20%), а УМ є першою для 65% з-поміж них (російська – для 28%), можна зробити висновок про відповідну оцінку своєї національної мови самими анкетованими, 88% з-поміж яких позитивно ставляться до УМ-державної. Прогноз на користь цієї ж мови роблять 28% інформантів, а більшість – 60% – прогнозує рівнозначність мов через 5 років.

До української школи віддають дітей 77% анкетованих, до російської – 23%, що зумовлює (як і наявність 42% осіб із вищою освітою) відносно

високий ступінь функціональної оцінки для РМ: від 20 % у школі до 37% – у магазині та транспорті. В індивідуальному виборі УМ набирає 43%, а під час звернення до незнайомого поступається російській (55 %).

Зрештою формальний показник загалом залишається на користь УМ – 60 % (РМ – 40 %).

Генічеський район.

Офіційно цей район має найнижчий кількісний показник щодо українців за національністю – 59% (за переписом 1989 року), при цьому росіян налічується 32%, що зумовлено особливостями заселення приазовської місцевості. Але степові села все одно є типовими для південної України.

Так, село Рівне заселене переважно українцями: за результатами анкетування їх частка складає 90% (10% росіян). Ті ж 90% є носіями УМ-першої, що підтверджує офіційні дані про 82% українців – носіїв УМ-першої.

У 77% власних сімей функціонує УМ, але всі анкетовані вибирають українську школу (27% – вимушено), 93% інформантів позитивно ставляться до УМ-державної. Проте зазначені для району тенденції виявляють себе у прогнозуванні: половина взагалі не визначилася з цим, третина – за рівнозначність мов і лише шоста частина робить прогноз на користь УМ. Хоча ці тенденції є передбачуваними, вони сформовані в недалекому минулому, оскільки українських дідівських родин фіксується 77%, змішаних – 23%, а мова батьківських сімей у 13% випадків – уже російська.

Функціонально УМ домінує: від 90 балів у школі, до 60 – у транспорті. В індивідуальному виборі її використовують від 20% до 43% анкетованих (за наявності 30% активних білінгвів). У змодельованих вуличних ситуаціях також спостерігається традиційна білінгвальна культура, але з нахилом до української (на російське звернення УМ-ю відповідатимуть 43% інформантів, а до незнайомого 57% звернуться нею ж).

Зрештою формальний показник для УМ є переконливим – 72% (проти 28% для РМ).

Каховський район.

Цей район є продовженням як північного напрямку, так і центральної частини Херсонської області. Сформований у межах колишньої Таврійської губернії, він засвідчує інтеграційні процеси через факти зменшення частки українців за національністю та збільшення частки росіян за період між останніми переписами – відповідно з 85% до 79% та з 12% до 18%. Одна з причин цього явища – швидкі темпи урбанізації міста Каховки.

Але що стосується району загалом, то анкетування, проведене в селах Тавричанці та Чорнянці, виявило таку ієрархію: українців – 82%, росіян – 18%. Частка носіїв УМ-першої становить 83%, російської – 17%. Національний аспект історії заселення ілюструється фактом наявності 75% українських дідівських родів, 83% батьківських сімей з УМ-першою (що зрештою й відповідає кількості батьків-українців) та 70% власних українськомовних сімей (у 13% випадків фіксується змішаномовна ситуація,

що означає, як ми вже зауважували, реалізаційну форму УМ, бо свою «РМ» українці вважають за літературну форму).

92% інформантів віддають дітей до української школи, 98% позитивно ставляться до УМ-державної, 35% роблять прогноз на її користь, 30% постають за рівнозначність, 35% не визначились.

Найвищий ступінь функціональної оцінки РМ має у сферах навчання після школи та транспорту (відповідно 35% та 36%). Серед пунктів індивідуального вибору можна відзначити потяг до пісні українською мовою (38% проти 56% російською). Вулична комунікація характеризується білінгвальністю, а до незнайомого 62% інформантів звернуться РМ-ю, що детерміновано вищезазначеними чинниками. Офіційні ж дані ілюструють процес мовного зрушення в бік УМ: 98% українців району та 10% росіян є носіями УМ-першої (за даними перепису 1989 року), за наявності 2% перших як носіїв РМ. Зрештою формальний бал для УМ – 60%, для РМ – 40%, що загалом дещо відрізняє Тавричанку та Чорнянку від групи сіл з українськомовною орієнтацією, а останню ми взагалі вводимо до групи з російськомовною орієнтацією.

Нова Каховка.

На території Каховського району 1950 року побудовано місто Н. Каховку, яке сьогодні є вже невід'ємною частиною цієї території – не лише в ономастичному плані, але й у соціальному взагалі та національно-мовному зокрема. Штучний характер утворення міста, активна міграція робітників різних національностей зумовили формування певних місцевих особливостей мовної ситуації в самому місті та довколишніх селищах, що входять у склад адміністративної одиниці.

За останнім переписом 1989 року, частка українців за національністю складала тут 65%, росіян – 32% (порівняно з 1979 роком перших стало більше, а других – менше), але зрушення спостерігається в бік РМ: 78% українців та 1% росіян є носіями УМ-першої, але при цьому 21% українців – носії РМ. Натомість серед анкетованих нами 77% – українці, 20% – росіяни, 3% – білоруси; носіїв УМ як першої – 73%, РМ – 7%. Фіксується 53% дідівських родин з УМ-першою (37% – змішаномовні), 63% українськомовних батьківських сімей (що відповідає кількості матерів-українок) і в результаті – мовна рівність у власних сім'ях (50% – УМ, 50% – РМ), хоча напарників-українців налічується дві третини.

Цей процес функціонального зниження стану УМ зумовлений насамперед характером міського соціуму, де демографічна диференціація не відрізняється від типових (хіба що маємо 60% «атеїстів»). Аспект ставлення до УМ також залишається типовим: таку школу вибирають 73% інформантів, позитивно ставляться до УМ як державної 97%, роблять прогноз на користь УМ 63% (23% – за рівнозначність, 13% не визначились). Цей факт заперечує схоластичні тези щодо повної русифікації Н. Каховки.

Проте особливості, характерні взагалі для урбанізованого населеного пункту, спостерігаються під час розгляду функціонального обсягу мов. Оцінка РМ збільшується від 36 % у дошкільній сфері до 73% у транспорті,

знижується до 40 % в індивідуальній сфері (за наявності третини інформантів – активних білінгвів), поділяє функціональну оцінку у вуличній комунікації з УМ-ю та має перевагу в ситуації звернення до незнайомого (60%). Зрештою формальний оцінювальний показник для РМ становить 51%, для української – 49%.

Херсон.

Обласний центр засновано наприкінці XVIII століття (тобто воно входить до одного діяхронічного зрізу з майже всіма аналізованими пунктами). За даними перепису 1989 року, у Херсоні частка українців складає 67%, росіян – 28%. При цьому за період від 1979 року перших стало більше на 1%, других – менше на 0,4%, що відрізняє Херсон від районів області й детерміновано приростом міського населення за рахунок жителів області.

За даними анкетування, 77% інформантів – українці за національністю, 20% – росіяни, 3% – білоруси. 63% визнають УМ за першу. За соціальним станом найбільше фіксується робітників – 50% (селян – 27%, службовців – 23%), що ставить цю групу поза звичною вже дистрибуцією. Половина інформантів є корінними жителями, третина – з Півдня (із Херсонської області), по 10% – із Центральної України та Росії, а приїжджали вони переважно у 70-ті роки (результат індустріалізації). Утім зазначимо, що корінними є представники максимум двох поколінь анкетованих, а родини власне херсонців з історією понад три покоління є рідкісним явищем.

Певно, факт різноманітності населення та робітниче походження емігрантів детермінують і знання свого родоводу лише до 2-го коліна (50% з-поміж анкетованих). У 67% родини до 2-3 коліна – українські за національністю, що зумовлює наявність і більшої кількості українських батьківських сімей, але УМ функціонує лише в половині випадків (у стількох же й російська). У власних сім'ях УМ уже поступається російській (33%). Незважаючи на зазначені факти, 88% інформантів позитивно ставляться до УМ-державної, роблять прогноз на користь УМ і рівнозначності по 43%.

Реальний стан мовної ситуації в місті ілюструється функціональними оцінками двох мов у сферах міського життя, де українська відчутно поступається: від 48 % у дошкільній сфері до 15% – на вулиці й транспорті. В індивідуальному виборі традиційно домінує РМ (до 70 %). У ситуаціях вуличної комунікації навіть на україномовне звернення 55% інформантів відреагує РМ-ю; до носія УМ звернуться російською 63% анкетованих. Зрозуміло, що й до незнайомого переважна більшість звертається нею ж (88%), що зрештою складає для російської 72 % умовного показника (для української – 28%).

Тобто фіксуємо зворотну пропорцію щодо кількості українців за національністю та кількості носіїв УМ-першої, що і є головною суперечністю тогочасної мовної ситуації (невідповідність національно-мовного складу населення реальній картині мовної функціонування).

Приміський район

Як і в ситуації з Н. Каховкою, на мовну ситуацію в Херсоні впливають певні діяхронічні детермінанти, але нові людські ресурси з довколишніх селищ і районів принципово не змінюють такого становища, а й самі швидко інтегруються в цей процес. Тобто, якщо розглянути приміські селища, побачимо повну аналогію з більшістю інших сіл. Так, селище Антонівка, засноване запорожцями ще до виникнення Херсона, є наразі вже його інфраструктурною частиною, але за всіма національно-мовними ознаками все ж таки є українським селом (так є, до речі, і в Луганській області).

Хоча з-поміж анкетованих 70% є українцями за національністю, носіїв УМ-першої вже фіксується 83% (тут є також росіяни, білоруси та поляки). Мова власної сім'ї – українська – фіксується в 77% випадків. Аналогічні показники й щодо батьківських і дідівських сімей. Хоча робітників за соціальним станом і некорінних жителів – найбільше, до УМ-державної позитивно ставляться 93%, і до української школи віддають своїх дітей 83%.

Отже, в Антонівці спостерігається процес мовного зрушення в бік УМ, що верифікується й показниками її функціональної значущості. РМ-ю користуються третина анкетованих у магазині, причому на роботі та на вулиці УМ функціонує більше, ніж у школі й до школи. В індивідуальному виборі фіксується значна частина активних білінгвів – 43%, що впливає і на ситуації вуличної комунікації, де лише до незнайомого більшість звертається РМ-ю (63%). Цю картину можна схарактеризувати таким чином: у колективі жителів певного населеного пункту (на кшталт Антонівки) функціонує українська мовна культура, але з виходом із цього континууму (навіть на його території) – під час контакту з незнайомим (навіть носієм УМ) – член цього колективу перемикає свій код на РМ.

Близькою є ситуація й в інших приміських селах – Чорнобаївці, Музиківці, Степанівці тощо, які можна назвати «національно-мовним оточенням великого міста».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узявши до уваги вищенаведені розвідки, що стосуються національно-мовного аналізу окремих населених пунктів Херсонської області наприкінці ХХ сторіччя, можна зробити кілька висновків: 1) історично ці села та міста були засновані більшою мірою у XVIII сторіччі переважно українськими селянами й козаками; 2) через це в них до сьогодні домінує українська культура й мова (від незначної переваги в окремих пунктах до повного домінування в більшості); 3) у більшості сімей анкетованих функціонує УМ, що відповідає кількісним показникам щодо батьківських і дідівських сімей; 4) незважаючи на частку російськомовних осіб, фіксується високий показник (до 90%) ставлення до УМ – як мови навчання дітей, як державної; 5) у висловленні погляду щодо майбутнього УМ, який засвідчив значну частку прихильників рівноправності мов, тогочасні анкетовані виявилися не праві, адже УМ сьогодні досягла високого функціонального рівня, залишивши своєму опонентові лише побутову сферу та частково інформаційну; 6) у ситуаціях вуличного мовлення українці виявляють свою білінгвальну культуру, коли навіть до українця звертаються РМ-ю.

вищеописані результати проведення соціолінгвістичного опитування, можуть бути використані в наукових розвідках, які стосуються сучасного стану національно-мовної сфери в Україні, зокрема в кожному її регіоні, стати ефективним інструментом територіального моніторингу. Це допоможе виробити правильну державну стратегію розвитку цієї сфери.

Література:

1. Демченко В.М. Етносоціальний чинник регіонального управління (ретроспективний огляд на прикладі Херсонської області). *Науковий вісник: Державне управління*. К., 2020. № 2 (4). С. 90-102.
2. Юсселер Манфред. Социолінгвістика. Київ, 1987. 199 с.
3. Белл Роджер. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы. Москва, 1980. 318 с.
4. Русанівський В. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 3-13.
5. Жлуктенко Ю. Органічність мови як соціолінгвістичний параметр багатомовної ситуації. *Мовознавство*. 1987. № 4. С. 13–19.
6. Карпенко Ю. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3-8.
7. Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. *Питання мовної політики*. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2009. 212 с.
8. Демченко В. М. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України. Херсон: АЙЛАНТ, 2001. 212 с.

References:

1. Demchenko V.M. (2020). Etnosotsial'nyi chynnyk regional'noho upravlinnya (retrospektyvnyi ohlyad na pryklady Khersons'koyi oblasti) [Ethnosocial factor of regional management (retrospective review on the example of Kherson region)]. *Naukovyi visnyk: Derzhavne upravlinnya: Zhurnal – Scientific Bulletin: Public Administration: Journal*, 2 (4). s. 90-102. [in Ukrainian].
2. Yusseler Manfred. (1987). Sotsiolinhvistika [Sociolinguistics]. Kyiv. [in Russia].
3. Bell Rodzher. (1980). Sotsiolinhvistika. Tseli, metody i problemy [Sociolinguistics. Goals, methods and problems]. Moskva. [in Russia].
4. Rusanivs'kyi V. (1993). Yedynyi movno-obraznyi prostir ukrayins'koyi mental'nosti [The only linguistic and figurative space of the Ukrainian mentality]. *Movoznavstvo – Linguistics*, 6. s. 3-13. [in Ukrainian].
5. Zhluktenko Yu. (1987). Orhanichnist' movy yak sotsiolinhvistychnyi parametr bahatomovnoyi sytuatsiyi [Organic language as a sociolinguistic parameter of a multilingual situation]. *Movoznavstvo – Linguistics*, 4. s. 13–19. [in Ukrainian].
6. Karpenko Yu. (1993). Ukrayins'ka hipoteza [Ukrainian hypothesis]. *Movoznavstvo – Linguistics*, 5. s. 3-8. [in Ukrainian].
7. Matsyuk H. (2009). Prykladna sotsiolinhvistyka. Pytannya movnoyi polityky [Applied sociolinguistics. Issues of language policy]. L'viv: VTS LNU im. I.Franka, 212 s. [in Ukrainian].
8. Demchenko V. M. (2001). Movne seredovyshche. Ekstralinhvistychnyy narys pro Pivden' Ukrayiny [Linguistic environment. Extralinguistic essay about the South of Ukraine]. Kherson: AYLAN'T. [in Ukrainian].